

Aleksandryjski. 7. Tradycja chrześcijańska. **II. Pojęcie cnoty.** 1. Określenia biblijne. 1.1. Cnota jako droga. 1.2. Cnota jako szata i ozdoba. 1.3. Cnota jako części miasta i budulec. 1.4. Cnota jako plon i owoc. 1.5. Cnota jako światło i dzień. 1.6. Inne określenia cnoty. 2. Określenia filozoficzne. 2.1. Cnota jako słuszna miara (μεσότης). 2.2. Cnota jako dyspozycja (διάθεσις i ἕξις). 2.3. Cnota jako jakość (ποιότης). 2.4. Cnota praktyczna (πρακτική) i intelektualna (διανοητική). 2.5. Inne terminy filozoficzne używane w kontekście cnoty. 2.5.1. Rzeczy obojętne moralnie (ἀδιάφορα). 2.5.2. „Przednamiętność (προπάθεια). **III. Poszczególne cnoty i ich wzajemne relacje.** 1. Charakterystyka poszczególnych cnót. 1.1. Męstwo i cnoty pokrewne. 1.1.1. Wytrwałość. 1.1.2. Wielkoduszność. 1.2. Mądrość, zrozumienie i roztropność. 1.3. Umiarkowanie. 1.4. Sprawiedliwość. 1.5. Pobożność i bogobojność. 1.6. Pokora. 1.7. Cnoty boskie. 1.8. Pozostałe cnoty. 2. Wzajemna łączność cnót. 3. Zakorzenienie cnót w Bogu. **IV. Ideał człowieka cnotliwego.** 1. Sposoby mówienia o człowieku cnotliwym. 1.1. Ἐνάρετος i σπουδαῖος. 1.2. Sprawiedliwy i mędrzec. 1.3. Święty i atleta Boży. 1.4. Dziecko i sługa Boży. 1.5. Obrazy biblijne. 2. Postęp człowieka w cnotcie (προκοπή).

Ks. Krzysztof Kaoka

ANETA ANNA BARTNIK, *Małżeństwo w myśli Tertuliana. Ewolucja poglądów w okresie przedmontanistycznym i montanistycznym.* Promotor: ks. dr hab. Piotr Szczur, prof. KUL. Recenzenci: prof. dr hab. Jerzy Wojtczak-Szyszkowski (Uniwersytet Warszawski), ks. prof. dr hab. Jerzy Pałucki (KUL)

Zarówno postać Tertuliana, jak i jego dzieła budziły żywe zainteresowanie uczonych już w XIX w. Na temat jego pism i nauczania ogłaszano drukiem liczne monografie i artykuły naukowe. Jednak w literaturze tej zauważa się brak opracowania, które ujęłoby poglądy Kartagińczyka na temat małżeństwa, zrekonstruowane na podstawie wszystkich pism autora i jednocześnie uwzględniłoby zmiany w budowaniu poglądów na ten temat w miarę zbliżania się Kartagińczyka do montanizmu. W tym kontekście moja rozprawa doktorska, zredago-

wana na podstawie wszystkich pism Tertuliana, jest próbą ukazania ewolucji w budowaniu poglądów autora na temat związku mężczyzny i kobiety.

W czasach, kiedy chrześcijaństwo kształtowało podstawy swej doktryny, pojawiało się wiele błędów w pojmowaniu ważnych kwestii religijnych i społecznych, w tym także spraw związanych z życiem małżeńskim i rodzinnym. Z tego też względu Tertulian czuł się zobowiązany do tego, by odpowiedzieć na naglące problemy swoich czasów i stworzyć właściwy – jego zdaniem – obraz małżeństwa chrześcijańskiego.

Kartagińczyk podporządkował całe swoje życie nieustannemu procesowi doskonalenia. Rygoryzm moralny, który wyznaczał autorowi drogę do uczynienia życia bliższym ideałom chrześcijańskim, a co za tym idzie bardziej godnym zbawienia, popchnął go do sekty montanistów, dla której surowe normy moralne stały się wyznacznikiem postępowania. Nie ulega więc wątpliwości, że na ewolucję poglądów autora miał wpływ kontakt z sektą montanistów, gdyż pisarz pod wpływem nauki Montana stopniowo zaczął zmieniać swe poglądy na temat wielu spraw, a na życie ludzi patrzył coraz bardziej rygorystycznie.

Moim zadaniem stało się ukazanie ewolucji poglądów na temat małżeństwa w pismach Tertuliana, począwszy od przynależności autora do Kościoła ortodoksyjnego, poprzez okres przejściowy, charakteryzujący się wpływami montanistycznymi na jego życie i nauczanie, a skończywszy na całkowitym identyfikowaniu poglądów z sektą Montana. Pisarz, w miarę radykalizowania swych poglądów, szedł w stronę doskonalenia życia chrześcijańskiego i coraz bardziej cenił wstrzemięźliwość cielesną jako stan, który został zadany ludziom wierzącym w Chrystusa. To właśnie w tym kontekście rysują się znaczące zmiany w postrzeganiu różnych kwestii w życiu społecznym, a zwłaszcza moralnym w myśli pisarza, wśród nich także związku małżeńskiego i tematów z nim powiązanych.

Tertulianowa wizja małżeństwa została zbudowana na chrześcijańskich fundamentach – Pisma Świętego zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu. Liczne cytacje z Pisma Świętego Starego Testamentu pojawiające się w pismach Tertuliana dotyczyły przede wszystkim monogamicznego związku pierwszych rodziców – Adama i Ewy, monogamicznych małżeństw kapłanów oraz – mówiąc ogólnie – wzorców osobowych żon i małżonków, w tym patriarchów – Ojców Starego Przymierza. Natomiast odwołania do Nowego Testamentu koncentrowały się przede wszystkim na wskazaniach Chrystusa oraz św. Pawła, którego Kartagińczyk cytował szczególnie obficie. Niejednokrotnie odwoływał się też do związku Chrystusa z Kościołem – Oblubienicą. Należy też podkreślić, iż Tertulian bardzo dobrze znał sytuację społeczną wspólnoty

pierwszych chrześcijan i do niej się odnosił, artykułując swoje przemyślenia i rozważania na temat małżeństwa. Wszystko to świadczy o wielowymiarowym i wielopłaszczyznowym podejściu Kartagińczyka do tematu, jakiemu poświęcił wiele pism, i decyduje o wartości dzieł, które wpłyną na późniejsze postrzeganie zagadnień związanych z życiem małżeńskim mężczyzny i kobiety. Tertulian w swym nauczaniu podejmuje zarówno pozytywne, jak i negatywne aspekty życia w małżeństwie dwojga ludzi.

Zasadniczą bazę źródłową rozprawy doktorskiej stanowią wszystkie zachowane pisma Tertuliana w wydaniu krytycznym wybitnych znawców tematyki, które zostały opublikowane w serii *Corpus Christianorum. Series Latina* t. I-II. W trakcie pisania dysertacji pomocniczo posługiwano się także istniejącymi polskimi przekładami pism Tertuliana. Oczywiście, nie wszystkie dzieła Tertuliana wprost traktują o małżeństwie, jednak przeprowadzona kwerenda objęła wszystkie zachowane pisma Kartagińczyka, gdyż tylko kompleksowe podejście do bazy źródłowej gwarantuje stworzenie w miarę pełnego obrazu jego nauczania na podjęty w pracy temat. W tym miejscu należy też zaznaczyć, że szczególnie istotne dla rozważań zawartych w dysertacji są następujące pisma: *Ad uxorem*¹, *Ad nationes*², *Adversus Marcionem*³, *Apologeticum*⁴, *De cultu feminarum*⁵, *De exhortatione castitatis*⁶, *De monogamia*⁷, *De pudicitia*⁸ i *De virginibus velandis*⁹.

W pisaniu rozprawy posłużono się metodą historyczno-porównawczą, zestawiając fragmenty wybranych pism Tertuliana traktujących o małżeństwie

¹ TERTULLIANUS, *Ad uxorem*, wyd. A. Kroymann, Turnhout 1954, s. 371-394 [CCL 1]; TERTULIAN, *Do żony*, tłum. K. Obrycki, Warszawa 1983, s. 147-164 [PSP 29].

² TERTULLIANUS, *Ad nationes*, wyd. J.G.P. Borleffs, Turnhout 1954, s. 9-75 [CCL 1]; TERTULIAN, *Do pogan*, tłum. E. Stanula, Warszawa 1983, s. 43-99 [PSP 29].

³ TERTULLIANUS, *Adversus Marcionem*, wyd. A. Kroymann, Turnhout 1954, s. 437-726 [CCL 1]; TERTULIAN, *Przeciw Marcjonowi*, tłum. S. Ryznar, Warszawa 1994 [PSP 58].

⁴ TERTULLIANUS, *Apologeticum*, wyd. E. Dekkers, Turnhout 1954, s. 77-171 [CCL 1]; TERTULIAN, *Apologetyk*, tłum. J. Sajdak, Poznań 1947 [POK 20].

⁵ TERTULLIANUS, *De cultu feminarum*, wyd. A. Kroymann, Turnhout 1954, s. 341-370 [CCL 1]; TERTULIAN, *O strojeniu się kobiet*, tłum. D. Sutryk, Warszawa 2007, s. 33-56 [PSP 65].

⁶ TERTULLIANUS, *De exhortatione castitatis*, wyd. A. Kroymann, Turnhout 1954, s. 1013-1035 [CCL 2]; TERTULIAN, *Zachęta do czystości*, tłum. K. Obrycki, Warszawa 1983, s. 165-181 [PSP 29].

⁷ TERTULLIANUS, *De monogamia*, wyd. E. Dekkers, Turnhout 1954, s. 1227-1253 [CCL 2]; TERTULIAN, *O jednożeństwie*, tłum. E. Stanula, Warszawa 2007, s. 59-82 [PSP 65].

⁸ TERTULLIANUS, *De pudicitia*, wyd. E. Dekkers, Turnhout 1954, s. 1279-1330 [CCL 2]; Tertulian, *O wstydlivości*, tłum. K. Obrycki, Warszawa 2007, s. 199-248 [PSP 65].

⁹ TERTULLIANUS, *De virginibus velandis*, wyd. E. Dekkers, Turnhout 1954, s. 1207-1226 [CCL 2]; TERTULIAN, *O noszeniu zasłony przez dziewice*, tłum. K. Obrycki, Warszawa 2007, s. 85-103 [PSP 55].

i kwestiach z nim związanych w celu odkrycia i ukazania ewolucji poglądów na temat związku małżeńskiego oraz kwestii powiązanych z tematyką życia małżeńskiego. Pierwszy etap pracy polegał na wyszukaniu w materiale źródłowym wszystkich wypowiedzi Tertuliana dotyczących zagadnień poruszanych w dysertacji; etap drugi – na przeprowadzeniu dokładnej ich analizy treściowej; trzeci zaś na dokonaniu podziału na grupy problemowe, co stało się podstawą do ułożenia planu pracy.

Dysertacja składa się z czterech rozdziałów. W pierwszym zostały omówione pisma Kartagińczyka w porządku chronologicznym, począwszy od dzieł powstałych w okresie przynależności do Kościoła ortodoksyjnego, poprzez pisma zredagowane w okresie początkowych wpływów montanistycznych, aż do dzieł napisanych pod wpływem nauki Montana. W końcowej części rozdziału został przedstawiony rozwój teologii małżeństwa do początku III w., aby w ten sposób nakreślić teologiczne tło dla nauczania Tertuliana.

Najważniejszą część dysertacji stanowią trzy kolejne rozdziały. Zagadnienia prezentowane w tej części pracy są prezentowane w porządku chronologii ewolucji myśli Tertuliana. W każdym z paragrafów poglądy Kartagińczyka na temat małżeństwa są ukazane najpierw na podstawie pism powstałych w okresie przedmontanistycznym, następnie na podstawie pism powstałych w okresie przejściowym, a na końcu na podstawie pism zredagowanych w okresie montanistycznym.

Rozważania dotyczące form małżeństwa ukazują ewolucję poglądów Kartagińczyka na temat małżeństwa monogamicznego. Na początku swojej twórczości literackiej uznawał on małżeństwo za dobre i błogosławione przez Boga ze względu na cel, jakiemu miało służyć, a więc zrodzenie potomstwa. Jednak w miarę wpływów montanistycznych w pismach Kartagińczyka coraz mocniej wybrzmiewały wezwania do wstrzemięźliwości cielesnej. W tym kontekście małżeństwo było ujmowane przez pisarza jako skażone grzechem pożądliwości cielesnej. Konsekwencją tego było określenie małżeństwa jako „mniejszego zła” w porównaniu ze wstrzemięźliwością cielesną praktykowaną w dziewictwie. Tertulian zezwalał na zawieranie małżeństwa, niemniej jednak – jego zdaniem – powinno ono być ograniczone do małżeństwa monogamicznego, zawieranego raz na całe życie. W kwestii powtórnych małżeństw zawieranych po śmierci czy też odejściu małżonka pisarz początkowo był bardzo tolerancyjny i zezwalał na zawieranie takich związków ze względu na trudności związane z zachowaniem w życiu wstrzemięźliwości cielesnej. Z czasem jednak zawieranie małżeństw, na co wcześniej zezwalał, zaczął uważać za występowanie przeciw woli Boga, gdyż wolą Boga jest życie we wstrzemięź-

liwości cielesnej. Z tego względu – coraz bardziej ceniąc cnotę wstrzemięźliwości cielesnej – ostatecznie zabronił wstępowania w ponowne związki małżeńskie po śmierci czy też odejściu współmałżonka. Ze względu na grzeszną pożądlivość cielesną Kartagińczyk zaczął określać takie związki jako cudzołóstwo, a grzechy przeciwko szóstemu przykazaniu – zgodnie z nauczaniem Tertuliana-montanisty – jeśliby były popełnione po przyjęciu wiary chrześcijańskiej, nie będą odpuszczone. Odnośnie do małżeństw zawieranych pomiędzy chrześcijanami a poganami Tertulian stał na stanowisku, że po przyjęciu wiary chrześcijańskiej takie związki są niedopuszczalne, albowiem są zagrożeniem dla wiary strony chrześcijańskiej oraz jedności całej wspólnoty chrześcijan. W tym względzie poglądy Kartagińczyka, niezależnie od okresu, w którym tworzył, były stałe. Był on przeciwny małżeństwom mieszanym zarówno jako przedstawiciel Kościoła ortodoksyjnego, jak i jako przedstawiciel sekty Montana. Warto jednak zauważyć, że jeśli przyjęcie wiary nastąpiło w trwającym już małżeństwie, to Tertulian nie nakazywał oddalać współmałżonka-poganina, ponieważ świadectwo wiary strony chrześcijańskiej mogło doprowadzić do nawrócenia pogańskiego współmałżonka.

W dysertacji omówione są także zagadnienia związane z wykroczeniami przeciw małżeństwu. Chodzi tu głównie o nierząd i cudzołóstwo. W początkowej fazie nauczania Kartagińczyka tematyka związana z cudzołóstwem tylko sporadycznie pojawiała się w wypowiedziach autora. W późniejszym etapie twórczości Tertuliana nauczanie na temat cudzołóstwa w kontekście małżeństwa sprowadzało się do zalecania niewstępowania w ponowne związki małżeńskie. W miarę wpływów montanistycznych, kiedy pisarz coraz bardziej skłaniał się w stronę rygoryzmu moralnego, szerzej omawiał już grzechy przeciwko szóstemu przykazaniu i poświęcał im o wiele więcej uwagi. W tym okresie cudzołóstwem w kontekście małżeństwa dla autora jest już samo podjęcie decyzji o porzuceniu osoby, z którą początkowo chciało się wstąpić w związek małżeński. Cudzołóstwem w odniesieniu do małżeństwa stało się też zawarcie powtórnego małżeństwa.

W rozprawie omówiono także inne wykroczenia seksualne, takie jak kazirodztwo, związki przeciwne naturze (homoseksualizm) i transwestytyzm. Poglądy Tertuliana w tym względzie nie ulegają ewolucji. Kartagińczyk, bez względu na czas, w którym wypowiadał się na powyższe tematy, zawsze surowo potępiał zarówno związki kazirodcze i homoseksualne, jaki i transwestytyzm. Zachowania takie są – według niego – wymierzone we właściwy obraz życia w małżeństwie dwojga ludzi. Są to zjawiska niezwykle gorszące oraz stanowią zaprzeczenie planu Stwórcy wobec życia człowieka.

Wykroczeniem przeciwko małżeństwu – według Tertuliana – jest także kwestia niewłaściwego stroju kobiet. Bogato ubrane kobiety narażały na grzech cudzołóstwa mężczyzn we wspólnocie wiernych. W kwestii rozwodu zaś Tertulian mówił o jego możliwości. Wydaje się jednak, że dopuszczał go jedynie na zasadach separacji, albowiem w żadnej ze swych wypowiedzi pisarz nie zezwolił na zawieranie powtórnych małżeństw w sytuacji, kiedy rozwiedzeni (właściwie żyjący w separacji) współmałżonkowie jeszcze żyją. Jednak w miarę krystalizowania swej nauki na temat małżeństwa monogamicznego pisarz zaczął odrzucać możliwość rozwodu (separacji).

Rozprawa podejmuje również temat aborcji i dzieciobójstwa. Należy podkreślić, że w tym względzie również nie zauważa się ewolucji w stanowisku autora, który zawsze zdecydowanie potępiał zarówno aborcję, jak i dzieciobójstwo. Kartagińczyk piętnował zabijanie nienarodzonych dzieci, tłumacząc, że życie ludzkie zaczyna się w momencie poczęcia.

Na koniec dysertacja podejmuje temat stanów, które pośrednio wiążą się z życiem małżeńskim, chodzi o stan czystości dziewiczej i oraz wdowieństwa. Tertulian – podkreślając wagę wstrzemięźliwości cielesnej, przenosił ją na różne płaszczyzny życia człowieka, ujmując ją w kontekście czystości dziewiczej, czystości w małżeństwie monogamicznym oraz czystości we wdowieństwie. Życie w czystości, bez względu na to, czy jest ona realizowana w dziewictwie, małżeństwie czy wdowieństwie, jest jedyną drogą prowadzącą wierzących w Chrystusa do samego Boga. Wstrzemięźliwość cielesną stawiał często ponad małżeństwem. Omawiając zaś problematykę związaną z życiem we wdowieństwie, niejednokrotnie tłumaczył kobietom, by po śmierci męża zachowały wstrzemięźliwość cielesną. W początkowej fazie twórczości dopuszczał zawieranie powtórnych małżeństw po śmierci małżonka, jednak z czasem, z pozycji już montanisty, zdecydowanie nakazywał wdowom zachowanie wstrzemięźliwości cielesnej.

Na koniec należy zauważyć, że ewolucja poglądów Tertuliana na temat małżeństwa jest najbardziej widoczna w kwestii małżeństwa monogamicznego, powtórnego małżeństwa, cudzołóstwa oraz spraw związanych z życiem w czystości. W kwestii zaś związków małżeńskich zawieranych pomiędzy chrześcijanami i poganami, kazirodztwa, homoseksualizmu, transwestytyzmu, aborcji i dzieciobójstwa stanowisko pisarza jest niezmiennie przez cały okres jego twórczości literackiej. Można zauważyć, że Tertulian prezentuje jednoznaczne i stałe stanowisko w przypadku omawiania obiektywnie złych zachowań i czynów, niezależnie od tego, czy reprezentuje Kościół ortodoksyjny czy sektę heretycką. W tych zaś kwestiach, które nie są do końca jednoznaczne,

i przy analizie których dopuszczalne są różne stanowiska, Kartagińczyk jednoznacznie idzie w kierunku montanistycznego rygoryzmu moralnego, stawiając coraz wyższe wymagania wspólnocie chrześcijan.

Treść pracy:

I. Twórczość Tertuliana na tle epoki. 1. Dzieła Tertuliana. 1.1.1. Pisma przedmontanistyczne. 1.1.2. Pisma okresu przejściowego. 1.1.3. Pisma montanistyczne. 1.2. Rozwój teologii małżeństwa (do początku III wieku). **II. Formy małżeństwa.** 2.1. Monogamia. 2.2. Powtórne małżeństwo. 2.3. Małżeństwo z poganinem. **III. Wykroczenia przeciw małżeństwu.** 3.1. Cudzołóstwo. 3.2. Inne wykroczenia natury seksualnej. 3.2.1. Kazirodstwo. 3.2.2. Związki przeciwne naturze i transwestytyzm. 3.3. Niewłaściwy strój kobiet. 3.4. Rozwód. 3.5. Aborcja i dzieciobójstwo. **IV. Inne stany związane z małżeństwem.** 4.1. Dziewictwo. 4.2. Wdowieństwo.

Aneta Anna Bartnik

Ks. MARCIN SOBIECH, *Rzeczywistość wiary w traktacie „De fide” i epistolografii św. Ambrożego*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jerzy Pałucki. Recenzenci: prof. dr hab. Jerzy Wojtczak-Szyszkowski (UW), ks. dr hab. Tadeusz Kołosowski, prof. UKSW

Benedykt XVI w liście apostołskim *Porta fidei* napisał wyjątkowy tekst, który można nazwać hymnem na cześć wiary: „Ze względu na wiarę apostołowie zostawili wszystko, aby pójść za Nauczycielem (por. Mt 10, 28). [...] Ze względu na wiarę uczniowie utworzyli pierwszą wspólnotę zgromadzoną wokół nauki Apostołów, na modlitwie, w Eucharystii, [...]. Z powodu wiary męczennicy oddali swe życie, by zaświadczyć o prawdzie Ewangelii [...]. Ze względu na wiarę kobiety i mężczyźni poświęcili swoje życie Chrystusowi, pozostawiając wszystko, aby żyć w prostocie ewangelicznego posłuszeństwa, ubóstwa i czystości [...]. Ze względu na wiarę na przestrzeni wieków mężczyźni i kobiety każdego wieku, których imię jest zapisane w Księdze Życia (por. Ap 7, 9, 13, 8), wyznali piękno pójścia za Panem Jezusem, tam gdzie